

stranice — kad se saberu reci razbacani na više mjesta. Spominjem to zato što je u tim dugim vremenskim razdobljima bilo (ne samo zbog toga što iznose 40 godina, a razdoblje od 1860—75. god. samo 15) mnogo više momenata specifičnih i vrlo važnih ne samo za razvoj Hrvata ovih krajeva (a i ostalog dijela njihova stanovništva) već i drugih Hrvata i Jugoslavena. S obzirom da je tih momenata tada bilo mnogo više nego u razdoblju od 1860—75. godine — u počecima njihova organiziranog političkog pokreta — to je trebalo istaknuti.

49. Talijanski je narod u Istri opisan samo putem djelovanja talijanaško-talijanskog, odnosno prema autoru — talijanskog vladajućeg sloja. No, koliko je i što je talijanski puk imao zajedničkog sa svojom vladajućom klasom? Svakako je razlike trebalo naglasiti, ako se već nije moglo posvetiti više pažnje povijesti toga naroda u nas — kad se već piše »Istorija Jugoslavijek«.

50. »Registar geografskih i etničkih naziva« na str. 582—595, koji je izradio Milan Stevčić, nije potpun. Tako je npr. Istra spomenuta i na str. 283, 385, itd., a u Registru to nije zabilježeno.

Da zaključim: tekst o Istri u drugoj polovici XIX st. u »Prosvetinoj« Istoriji Jugoslavije — čiji je autor Milorad Ekmečić — dat će čitatelju pogrešnu sliku o povijesnim zbivanjima u tom dijelu naše zemlje, a o životu Kvarnerskih otoka neće saznati ništa, jer oni nisu ni spomenuti.

Petar Strčić

TVORNICA PAPIRA RIJEKA.

PAPIR MILLS RIJEKA YUGOSLAVIA.

Tisak: Athesiadruck Bolzano-Italy (rujan 1971)

Unutar proizvodnog procesa u Hrvatskoj zamjerna pažnja posvećena je poslije rata povijesti proizvodnje papira, koja ima za sobom i stanovitu tradiciju. Prva dosad poznata manufaktura papira u Hrvatskoj proradila je u Zagrebu godine 1771. u Novoj vesi. Bila je vlasništvo zagrebačkog Kaptola, na čijem je teritoriju i izgrađena. S malim prekidima poslovala je do početka XIX stoljeća.¹ Prema nekim još uvijek nedovoljno provjerenim podacima postojala je već i prije jedna omanja manufaktura papira, koju su osnovali lepoglavski pavlini. Nakon što je prestala s radom zagrebačka manufaktura papira, ostaje Hrvatska bez poduzeća takve vrste, pa mora nabavljati sav potreban papir iz novoosnovane tvornice papira na Rijeci, koja od godine 1821. posluje besprekidno sve do danas. Prije nego što ćemo podrobnije prikazati poslovanje riječkog poduzeća, prema novoizdanoj monografiji, kojoj je i posvećen ovaj prikaz, zadržat ćemo se u najkraćim crtama, osim na prijedlozima, i na ostvarenim projektima na temelju kojih je i osnovana velika tvornica papira u Zagrebu potkraj XIX stoljeća.

Pedesetih godina XIX stoljeća javljaju se prvi novinski glasovi o potrebi osnivanja tvornice papira i na teritoriju nekadašnje Građanske Hrvatske. Tu je

¹ *Miroslava Despot*, Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću, Zagreb 1962, 75—83, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, 12.

tvornicu namjeravalo podići u Karlovcu neko tršćansko trgovačko društvo. I taj, kao i kasniji prijedlog iz godine 1871, o potrebi osnivanja tvornice papira u Bregani, nedaleko od Samobora, ostao je također samo mrtvo slovo na papiru, iako se o posljednjoj diskutiralo i dalje, a mišljenja o potrebi njena osnivanja su bila najsuprotnija.² Na početku godine 1873. povedena je ipak ozbiljna akcija za osnivanje tvornice papira u Zagrebu, pa je objelodanjen i oveći memorandum³ o svim prednostima takvog poduzeća ne samo za buduće vlasnike nego i za čitav grad. Detaljno su bila izrađena i pravila, koja su bila i štampana⁴, no poduzeće zbog mnogih razloga nije ugledalo svjetlo dana. Tvornicu papira dobiva Zagreb tek potkraj stoljeća.⁵ I ona, uz ostala novoosnovana poduzeća, nastaje u razvijenijoj fazi industrijske revolucije i kapitalizma u Hrvatskoj.

No vratimo se riječkoj tvornici papira, koja je godine 1971. proslavila jubilej kakvim se mogu rijetko pohvaliti i velika evropska poduzeća. Tvornica je, naime, osnovana 1821. kao mali papirni mlin, pa je s vremenom ulaganjem stranog — engleskog i francuskog — kapitala nastao pravi gigant, koji s uspjehom kao socijalističko poduzeće posluje i danas. O poduzeću i njegovoj važnosti u prvim fazama pisao je u nas, među prvima, Bićanić,⁶ a zacrtao je njeno poslovanje i Karaman.⁷ Godine 1971. dobiva poduzeće u povodu svoje 150-godišnjice izvanrednu monografiju, sastavljenu iz četiri dijela. Na uvodnom mjestu objelodanjeno je pismo maršala Tita — pokrovitelja proslave. U njemu je i maršal Tito naglasio 150-godišnjicu postojanja, ističući pri tome da taj »radni kolektiv spada među rijetke u našoj zemlji koji mogu proslavljati 150-godišnjicu neprestanog rada svoje tvornice«.⁸ Slijedi zatim kraći uvodnik, koji je napisao glavni direktor Kosta Igljčić.⁹ Treći, najopsežniji dio posvećen je povijesti poduzeća. Napisao ga je naš vrstan stručnjak dr Danilo Klen.¹⁰ Četvrti dio su prijevodi teksta na njemački i engleski. Monografija je bogato ilustrirana, tako da već same ilustracije — u koloru, crno-bijeloj i ostaloj tehnici — daju uvid u raznovrsnost proizvodnje i prošlost poduzeća. Od portreta prvoga vlasnika poznatog Riječanina Adamića, preko vanrednih faksimila dokumenata s podacima o isplatama radništva, grupnih fotografija radnika, nacrtu strojeva, veduta Rijeke i tvornice, pa sve do današnjeg najmodernijeg načina proizvodnje papira prezentiran je čitaocu vanredan izbor svojevrsnog materijala, koji se danas u originalu većinom čuva u tvorničkom arhivu. Tehnički su te ilustracije savršene, a tekstovno su dopunjene veoma preciznim i dobro napisanim legendama. Velik broj tih ilustracija i dokumentaciju prikupio je danas već pokojni Vatroslav

² *Agramer Lloyd*, Zagreb, 1871, 92, 31. VII.

³ Memorandum über die in oder um Agram zu errichtende Papierfabrik, s. I. s. a.

⁴ Statutenentwurf der Actien-Gesellschaft für Papierfabrikation und Druckindustrie in Agram, Agram 1873.

⁵ *Andrija Ljubomir Lisac*, Razvoj industrije papira u Zagrebu, Zagreb 1961.

⁶ *Rudolf Bićanić*, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860), Zagreb 1951, 216. Napominjemo da je riječku tvornicu papira obradio u svojoj opsežnoj monografiji posvećenoj proizvodnji papira u Ugarskoj i Istvan Bogdán, *A magyarországi papíripar története (1530—1900)*, Budapest 1963.

⁷ *Igor Karaman*, Privredni razvitak grada Rijeke u doba nagodbenog sustava do prvoga svjetskog rata. Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972, 156.

⁸ Tvornica papira Rijeka. Paper mills Rijeka Yugoslavia. Tisak: Athesiadruk Bolzano-Italy (rujan 1971) 5.

⁹ Tvornica papira, 7—9.

¹⁰ Tvornica papira, 13—124.

Cihlar, za što su mu izdavači i odali dužno priznanje. S obzirom na tekst, možemo ustanoviti da je ne samo čitak, nego odaje solidnog znanstvenog radnika, koji i bez znanstvenog aparata, što je u ovome slučaju i opravdano, vodi čitaoca kroz upotrijebljeni i proučeni izvorni materijal svih 150 godina proizvodnog procesa u svim njegovim bitnijim fazama. Uz ostalo saznajemo i da je mladi Englez Smith, na nagovor Francuza Louisa Meyniera, »kupio mlin 'Lučicu' od Adamića preko njegova opunomoćenika Ivana Anderlića početkom svibnja 1827. za 20.000 forinti«. ¹¹ Te obitelji vodile su tvornicu od 1903. »kad ju je preuzelo dioničko društvo. No, oni su sudjelovali u upravi i radu tvornice i kasnije, sve do oslobođenja 1945. godine«. ¹² Nadalje Klen s pravom ističe da su i naši »ilirci« na čelu s Jankom Draškovićem naglašavali postojanje i rad tvornice. Spominje tvornicu i Franjo Ferdinand Šporer, pa i Ljudevit Vukotinić. Treba navesti i Antuna Nemčića, koji u svojim »Putositnicama« godine 1843. daje također iscrpan opis tvornica. ¹³ Tvornica veoma brzo izlaze s uspjehom svoju proizvodnju na gradskim bečkim i velikim međunarodnim izložbama u Londonu, Parizu i drugdje, a tržište se proširuje i van Evrope, na sve kontinente, što je prikazano vanredno dobro priloženom kartom svijeta. Za 20 godina, to jest od 1848. do 1868, kada se Rijeka nalazila pod hrvatskom upravom, tvornica također dobro prosperira da bi nakon sklapanja ugarsko-hrvatske nagodbe 1868. počela potpadati pod sve jaču mađarizaciju. Osamdesetih godina izbija u tvornici, i to u njenoj krparnici, bolest zvana »cunjevina«. O njoj je riječ i u Hrvatskom saboru. U njemu je 23. lipnja 1881. napao prilike u tvornici narodni zastupnik dr Ante Starčević, rekavši i ovo: »Nagla smrt pokazuje se osobito kod onih ženskih, koje pobiru i čehaju cunju; te radnice posluju u prostorih razmerno tesnih, u kojih neima vetrenja, dosledno ni zraka zdrava koliko ga treba, cunje su neoprane i kažu da u nekih mora biti vrsta otrovi ili druge sastavine, koja je zdravlju škodljiva [. . .]«. ¹⁴ Starčević je na istoj saborskoj sjednici predao i svoju interpelaciju zahtijevajući da se hitno učini nešto »za odkloniti ovu nesreću od one okolice«. ¹⁵ Sudeći po nekim kasnijim podacima, učinjeno nije ništa, pa su radnice i dalje radile u toj po zdravlje toliko štetnoj sredini.

Na početku XX stoljeća nastaje opća kriza u proizvodnji papira, pa je i riječka tvornica osjetila njene posljedice. Uz to izbijaju i požari pa je uposlono radništvo od 600 spalo na svega 360. U toku prvoga svjetskog rata »Tvornica papira imala je više koristi nego štete. Naime, uprava dioničkog društva je našla načina da tvorničku dobit sačuva od pada vrijednosti novca, koji neminovno prati sve ratne sukobe; sva slobodna dobit i kapital uloženi su u nove strojeve i za unapređenje Tvornice.« ¹⁶ Nakon rata tvornica je sekvestrirana i od 1925. bila je pod upravom zagrebačke Prve hrvatske štedionice. »Opće pojave, koje su nagovještale izbijanje svjetske ekonomske krize, očitovale su se i u Tvornici papira,« ¹⁷ pa je rad u njoj povremeno i sasma prestao. Novi ratni sukob 1941.

¹¹ Tvornica papira, 24.

¹² Tvornica papira, 28.

¹³ *Miroslava Despot*, Opis riječke tvornice papira u Nemčićevim »Putositnicama« 1843. godine, *Riječka revija*, 3/1957, 99—100.

¹⁴ Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije God. 1878—1881, Zagreb 1881, 1304.

¹⁵ Saborski dnevnik, 1305.

¹⁶ Tvornica papira, 57.

¹⁷ Tvornica papira, 73.

smanjio je ponovo tvorničku proizvodnju. »U srpnju je došlo do nemira u Tvornici. Zbog silnog poskupljenja živežnih namirnica, radnici, a osobito radnice, energično su zahtijevali povećanje nadnica. Štrajk nije uspio svojom intervencijom prekinuti ni delegat talijanskih sindikata.«¹⁸ U tvornici su veoma brzo proradile razne organizacije na čelu sa Jedinštenom frontom narodnog oslobođenja, »[. . .] koji je nešto kasnije uzeo naziv KUKA i pod tim se imenom istakao kao jedna od najaktivnijih organizacija Narodne fronte u Sušaku i Rijeci. U Tvornici su još organizirani aktivni omladine i AFŽ, Antifašističke fronte žena. Te su organizacije pod rukovodstvom KPJ bile nosioci ilegalnog rada u Tvornici. Tvornički je aktiv prerastao u jedno od najvažnijih središta za opskrbu partizana u našem kraju.«¹⁹

Nakon god. 1945. naglo je porastao broj radnika, u ljeto 1945. bilo ih je 316, u jesen iste godine 501, a 1950. 634. S vremenom su proširene i povećane tvorničke zgrade, nabavljena nova postrojenja, a broj se radnika dalje povećava te broji od 1966. dalje gotovo 1500 ljudi. Na kraju treba ustanoviti da je s pravom u uvodnoj riječi naglasio direktor Igljic da je svijest tvorničkih radnika napose došla do izražaja »[. . .] u narodnooslobodilačkom pokretu. U spomen na tu borbu i u znak zahvalnosti stoji u krugu Tvornice ploča s imenima 53 radnika palih za slobodu. Takva bogata i slavna revolucionarna prošlost i tradicija naših radnika došla je do izražaja i u poslijeratnom razdoblju. Izborivši slobodu i pravo na upravljanje Tvornicom, oni su prvi u Rijeci, a među prvima u Jugoslaviji, izabrali Radnički savjet 31. siječnja 1950. godine.«²⁰

Miroslava Despot

*TVORNICA DUHANA I AMBALAŽE ROVINJ
FABBRICA TABACCHI E IMBALLAGGI ROVIGNO;
Tisak: ČZP »Primorski tisk« Koper 1972.*

U povodu 100-godišnjice postojanja Tvornice duhana u Rovinju i 80-godišnjice rođenja maršala Tita izdan je pod tim naslovom omanji lijepo uređeni prigodni album. U njemu je dvojezično, hrvatski i talijanski, iznesena i povijest tvornice, koja je doživjela »promjene u 3 različita društveno-politička uređenja. Pređen je dug i ne baš lagan put, put višestrukih preobražaja pod Austro-Ugarskom Monarhijom od 1872—1918, pod Italijom od 1918—1945. i od 1945—1972. u oslobođenoj Istri u SFRJ. Prigodni album prilično je siromašan s dokumentima i prikazima iz ranijih administracija, jer je arhiva oduzeta prvi put u Austrijski monopol u Beč, a kasnije u državni monopol u Rim«. Nakon kratkog uvoda, slijedi historijat tvornice iz kojeg saznajemo da je tvornica osposobljena 16. kolovoza 1872, i svega 13 godina kasnije uposlano je u njoj više od 700 žena-radnica, koje su uz cigare izrađivale i cigarete. Sastav radništva i činovništva bio je mnogonacionalan, šefovi i službenici bili su u

¹⁸ Tvornica papira, 85, 88.

¹⁹ Tvornica papira, 88—89.

²⁰ Tvornica papira, 7.